

**Şəhla Qənbərova**  
*Firidun bəy Köçərli adına*  
*Respublika Uşaq Kitabxanasının direktoru,*  
*Əməkdar Mədəniyyət işçisi*

UDC 398.2

### FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ İRSİNİN NƏŞRİNİN TARİXİ MƏRHƏLƏLƏRİ

**Xülasə:** Məqalədə Firidun bəy Köçərli irsinin nəşrinin tarixi mərhələləri tədqiq edilmişdir. Tədqiqat ədibin hər bir əsərinin nəşr tarixinə görə aparılmışdır. Tədqiqata həm ədibin sağlığında, həm də ölümündən sonra nəşr olunmuş əsərləri cəlb edilmişdir.

**Açar sözlər:** Firidun bəy Köçərli irsi, mərhələ, nəşr, məqalə, məktub.

**Shahla Ganbarova**

#### Historical stages of publication Firidun bey Kocharli's heritage

**Summary:** The article has been researched the historical stages of the publication of the Firidun bey Kocharli's heritage. Research was carried out according to the date of publication of every work of writer. To the study involved firstly publications which published in life of F.B. Kocharli and then publications which published after his death.

**Key words:** Firidun bey Kocharli's heritage, stage, publication, article, letter.

**Шахла Ганбарова**

#### Исторические этапы издания наследия Фиридун бек Кочарли

**Резюме:** В статье рассматриваются исторические этапы публикации наследия Фиридун бека Кочарли. Исследование проводилось в соответствии с датой публикации каждой работы писателя. Прежде всего, исследование были вовлечены опубликованные работы при жизни Ф.Б. Кочарли, а затем опубликованные работы после его смерти.

**Ключевые слова:** наследие Фиридун бека Кочарли, этап, публикация, статья, письмо.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan türklərinin etnik və mədəni-siyasi qüdrətini, milli varlığını dünyaya tanımaq üçün fədakarlıqla fəaliyyətə başlayan şəxsiyyətlər arasında Firidun bəy Köçərliyin mühüm xidmətləri var.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının yaradıcısı, ədəbiyyat tarixinin sistemli tədqiqatçısı, təbliğatçısı Firidun bəy Köçərli maarifpərvər ziyalıların yaxından yardımı və dəstəyi nəticəsində az zaman kəsiyində klassik və müasir ədəbiyyat tarixçiliyinin bir çox ədəbi simalarının həyat və yaradıcılığı, dövrü, ictimai və ədəbi mühiti haqqında zəngin material topladı, onları sistemləşdirdi, XX əsrin əvvəllərindəki çağdaş ədəbiyyat elminin müəyyən prinsip və meyarları ilə elmi təsnifatını verdi. Mübarizədə Firidun bəy Köçərli tək deyildi; dövrün tanınmış ziyalları və ədibləri İsmayıl Qaspiralı (Qasprinski), Eynəli bəy Sultanov, Ömər Faiq Nəmanzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Abdulla Şaiq, Soltan Məcid Qənizadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli və başqaları müntəzəm əlaqə saxlayır, söhbətlərində ədəbi irsimizin müxtəlif problemləri ilə bağlı mübahisə aparırdılar. O isə tanıdığı ziyalıların yaratdığı şəraitdən yararlanaraq minillik tarixi olan ədəbiyyatın sistemli elmi tarixini yaratmaq zərurətini reallaşdırırdı.

Ədibin gördüyü işlərin miqyasını, gərəkliyini dəyərləndirən Y.B. Cəmənzəminli xatırlayırdı: "Bütün Azərbaycan ədəbiyyatını təsdiq edən tək-cə bir ad varsa, o da Firidunbəy Köçərli ki, üç cild "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" meydana gətirib. Bu kitabı şərqşünas bir əcnəbi yazsa idi, Avropada elmi ilə böyük ad qazanardı. Görəsən bəs bizim aramızda Firidunbəy Köçərli cənabları kimi adamların əmələ gəlməsini niyə şux və həvəslə qarşılamırıq" [3].

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bir sıra mərhələləri ilə yanaşı, XIX əsr ədəbi irsinin ilk elmi tarixini yaradıb. Ədib milli ədəbiyyat tarixi ilə bağlı ilk tədqiqatlarına M.F. Axundovla başlayıb. O, hər şeydən əvvəl, iki əsrin qovşağında M.F. Axundovun maarifçi realist sənət konsepsiyasının davamçısı və layiqli varisi kimi meydana çıxmışdı. Bədii yaradıcılıqda müasirliyə, yeni təfəkkür tipinə böyük qiymət verdiyi kimi, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın da bu nöqtəyi-nəzəri müdafiə etməsini, həmin sahədə varislik əlaqələrinin, davamlı ənənələrin yaranmasını istəyirdi. Digər tərəfdən, ədib üçün zaman kontekstində XIX əsr daha yaxın, daha maraqlı və cəlbedici idi. Həmin dövrün ədəbi şəxsiyyətlərinin bir qismi hələ də yaradıcılığını davam etdirirdi. Eyni zamanda XIX əsr sənətkarlarının qohumları, dostları, yaxın ünsiyyətdə olanlar onunla əlaqə saxlayır, öz xatirələrini söyləyir, əllərində olan ədəbi-tarixi faktları, materialları, böyük həvəslə təqdim edirdilər ki, bu da Firidun bəy Köçərliyin faktiki olaraq XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının geniş miqyasda tədqiq etməsini şərtləndirirdi.

Firidun bəy Köçərli irsinin tədqiqatçısı, akademik B. Nəbiyevin sözləri ilə desək, "Köçərliyin ədəbiyyatımızın Füzuli, Vaqif, M.F. Axundov, Zakir, S.Ə. Şirvani kimi görkəmli simalarının yaradıcılığına həsr edilmiş tədqiqatı onun

Azərbaycan ədəbiyyatına çox gözəl aşına olduğunu göstərir. Vaqif, Vidadi, Nəbati, Zakir və bir sıra başqa Azərbaycan şairlərinin tərcümeyi-hallarına dair ilk geniş məlumat, ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin fəxri olan böyük M.F.Axundov haqqında birinci kitab Köçərli qələminə məxsusdur" [18, s.4].

Firidun bəy Köçərli ədəbi-ictimai fəaliyyətə İrəvan gimnaziyasında çalışdığı illərdən başlamış, ilk məqalələri bu dövrdə işıq üzünə görmüşdür. Onun davamçılarından olan F.Hüseynov deyir ki, "XX yuzilin "ilk rübündə realist bədii nəsr, dramaturgiya, inqilabi satira və publisistika sahəsində C.Məmmədquluzadənin, yeni şeir aləmində M.Ə.Sabirin, musiqi mədəniyyəti cəbhəsində Ü.Hacıbəyovun gördüyü iş ədəbiyyatşünaslıq elmində Firidun bəy Köçərlinin üzərinə düşmüşdür" [2, s.421].

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan türklərinin mənəvi mədəniyyətinin, o cümlədən, ədəbi-elmi fikrinin inkişaf tarixində fəaliyyətini üç istiqamətdə həyata keçirir: o, millətin maariflənməsi və mədəni-siyasi tərəqqisi üçün çalışan müəllim, yaşadığı dövrün ictimai problemlərinə münasibət bildiren yazıçı-publisist, tərcüməçi, nəhayət, ədəbiyyatşünas- alimdir.

Müəllim kimi fəaliyyətində F.Köçərli şagirdlərə verilən nəzəri biliklərin təcrübə ilə əlaqələndirilməsinə diqqət yetirirdi. Onun pedaqoji baxışlarının əsas prinsipi xalqilik idi və təlimin mərkəzində ana dilinin öyrədilməsi dayanırdı. Məşhur rus alimi K.D.Uşinskiyə istinadən Firidun bəy Köçərli yazırdı: "Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan, olub-itməz, amma dilini alsan, fot olar və ondan bir nişan qalmaz" [7, s.283].

Firidun bəy Köçərliyə görə: "Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatın mayəsi mənzilindədir. Ananın südü bədənin mayəsi vətənin sevdii kimi, ana dilini də sevir... Bu, Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur" [7, s.283].

Firidun bəy Köçərli müəllimliklə yanaşı tərcüməçiliklə və tədqiqatla məşğul olmuşdur. O, İrəvan gimnaziyasında çalışarkən o, qədim yunan filosofu Sokratın "Təlimati-Sokrat" kitabını, rus şairlərindən A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov və M.N.Koltsovun şeirlərini, A.P.Çexovun "At fəmiliası" hekayəsini Azərbaycan dilinə, M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestini rus dilinə çevirib nəşr etdirmişdir.

Ədibin publisistik və tənqidçilik fəaliyyəti də İrəvan gimnaziyasında müəllimlik etdiyi dövrdə başlanır. Xalq məişətinə, Azərbaycan xalqının yaşayış tərzinə, mədəni səviyyəsinə, xalqın tərəqqisinə maneə törədən əngəllərə yaxından bələd olan yazıçı ilk publisistik yazılarından başlayaraq mühitdə, cəmiyyətdə gördüyü ictimai eybəcərlikləri pisləyir, xalqı mədəni-siyasi tərəqqiyə səsləyirdi. Onun publisistikasının mövzu dairəsi geniş, toxunduğu məsələlər əhatəli idi: mövcud cəmiyyətin ictimai bələlərinin tənqidi, kəndli həyatının ağırlığı, qadın hüquqsuzluğu, çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti, maarif, mədəniyyət, ədəbi dil, əlifba, din, əxlaq, xalqlar dostluğu – bunların hamısı onun Bakı, Tiflis, Bağçasaray, Peterburqda çıxan "Kaspi", "Kavkaz", "Novoye

obozreniye", "Petrogradskiye vedomosti", "Tərcüman", "Şərqi-Rus", "Həyat", "İqbal", "İrşad", "Molla Nəsrəddin" və s. mətbuat orqanların-da çap olunan məqalələrində maarifçilik mövqeyindən təhlil və şərh olunur. Müəllif mədəni gerilikdən, cəhalet və fanatizmin pəncəsindən xilas olmağın yolunu təhsildə və maariflənməkdə görürdü.

Ədibin tənqidçilik və elmi tədqiqatçılıq fəaliyyəti də eyni zamanda İrəvan gimnaziyasında çalışdığı zaman başlanır. Ədəbiyyatda realist sənət tipinə üstünlük verən yazıçı bədii təcrübədə realist yaradıcılıq yolu seçən ədiblərə, realizmin ədəbi cərəyan kimi yarandığı və təşəkkül etdiyi XIX əsr ədəbiyyatına daha çox yer verirdi. Müəllifin "Tatar komediyaları" (1895) silsilə məqalələri bunu bir daha təsdiq edir. O, həmin əsərində milli dramaturgiyada realist ənənənin yaranmasını, XIX əsrin ikinci yarısında Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, N.Nərimanov tərəfindən davam etdirilməsini diqqətlə izləyir, realist ədəbiyyatın inkişafında başlıca maneəyə çevrilən epigonçu şəri kəskin tənqid edir.

Məqalədə M.F.Axundzadə ədəbi məktəbi davamçılarının XIX əsrin 90-cı illərində yazdıqları komediyalar təhlil olunur. O, Mirzə Fətəlini "xalqın həyatına yaxşı bələd olan nadir psixoloq və sənətkar" [7, s.23] kimi dəyərləndirdikdən sonra Haşım bəy Vəzirovun "Evlənmək su içmək deyil", Nəcəf bəy Vəzirovun "Daldan atılan daş topuğa dəyər", Nəriman Nərimanovun "Nadanlıq" pyeslərini diqqət mərkəzinə çəkərək, onların məzmunu və bədii məziyyətləri haqqında söhbət açır.

XIX əsrin 90-cı illərində İrəvan gimnaziyasında müəllimlik etdiyi illərdə Firidun bəy Köçərli milli ədəbiyyat tarixini yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuş, əldə etdiyi materialları "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" (1903) adı altında Tiflisdə rus dilində nəşr etdirməyə nail olmuşdu. Əsər nəşr olunduqdan sonra Azərbaycan ziyalılarının marağına səbəb olmuş, dünyanın müxtəlif ölkələrində təhsil alan həmvətənlərimiz müəllifə məktublar göndərərək, bu böyük, fundamental işi davam etdirməyi, ədəbiyyat tariximizin bu ilk nümunəsinin Azərbaycan variantının hazırlanmasını arzulayırdılar.

"Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı"nda milli ədəbiyyatın tarixi M.P.Vaqiflə başlayırdı. Klassik ədəbi irsdə ana dilinə, realist yaradıcılıq metoduna üstünlük verən müəllif rusdillik ilk ədəbiyyat tarixində bu meyarlara və prinsiplərə söykənən XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını - bu dövrün realist sənətkarları olan Q.Zakir, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, Nəbati, yaradıcılığını ilk dəfə olaraq müasir ədəbiyyat tarixi anlayışı baxımından təhlil etmişdir.

M.F.Axundovun anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə 1911-ci ildə yazdığı "Mirzə Fətəli Axundov" əsərində Firidun bəy Köçərli "Tatar komediyaları"nda əsasını qoyduğu ədəbi problematikanı, milli dramaturgiyanın yaranması, təşəkkül və inkişaf mərhələlərini tarixi-xronoloji meyarlarla qiymətləndirməyə çalışmış, M.F.Axundov realizmindən bəhs edərkən real hadisə, real obraz, həmçinin dil-üslub və sənətkarlıq məsələləri ətrafında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür.

Firidun bəy Köçerlinin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatının müasir durumu, onun tarixi keçmişi ilə vəhdətdə öyrənilib. İrəvan gimnaziyasında çalışarkən o, Azərbaycan-türk ədəbiyyatına dair müxtəlif nümunələri, əlyazma nüsxələrini mətbu əsərləri, şifahi məlumatları toplayaraq tədqiq etməyə başlamış, 25 illik gərgin zəhmətdən sonra 1908-ci ildə üçcildlik məşhur "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabını çap etdirmişdir. Bu kitab Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yaratmaq sahəsində çox mühüm, olduqca əhəmiyyətli bir iş idi; Firidun bəy Köçərli özünəqədərki "təzkirəçiliyin çərçivəsini dağıdıb ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə yeni bir istiqamət vermişdi" [20, s.257].

Firidun bəy Köçərli kitabı hazırlayarkən "Atəşgədə"nin daxili quruluşunu nümunə götürmüş, haqqında bəhs etdiyi şairləri regionlar üzrə düzmüşdü. "Bir neçə söz" hissəsində ədəb yazırdı: "Bu kitabı yazmaqda mərhum Hacı Lütfuli bəy ibn Xaqan "Azəri" təxəllüsün "Atəşgədə" nam kitabında tutduğu qayda və rəvişi intixab etdik, yeni Azərbaycanda olan hər bir bilad və diyarın şüəra və üdəbası haqqında ayrı-ayrı məlumat verməyi münasib bildik" [8, s.69].

Kitabda M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, S.Ə.Nəbati, Abdulla bəy Asi, İsmayıl bəy Nakam, Məhəmməd Bağır Xalxali, xüsusilə M.F.Axundzadə, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani haqqında oçerklər geniş və əhatəlidir. Bu oçerklərdə haqqında bəhs olunan sənətkarların dövrü, həyatı, ictimai mənşəyi, təhsili, yaşayış tərzı, məşğulıyyəti, müasirləri ilə münasibətləri haqqında ətraflı məlumat verilir, yaradıcılıqlarının əsas istiqaməti müəyyənləşdirilir, çoxlu nümunələr göstərilir.

"Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabındakı oçerklərin çoxunda görünən əhatəli təhlil və qiymətləndirmələrin əksinə olaraq, bəzi şairlər haqqında verilən məlumat orta əsrlərin təzkirələri səviyyəsindədir. Fətəli xan Müştəri, Əbülfət xan Tutı, Ağahüseyn Arif, Sabit Şəqaqi, Ağabağır, Kərim ağa Fateh, İbrahim Nicati, Ələkbər Qafil, Ağababa Zuhuri haqqında deyilənlər məhdud; Rafei, Fədai, Molla Qasım Şirvani, Zulali, Şəkər Şirvani, Nabi Əfəndi Şirvani barədə məlumat bəsitdir. Tədqiqatçı onların doğum və ölüm ili, məkanı haqqında çox qısa informasiya, əsərlərindən bir nümunə verməklə kifayətlənir. Nəsimi, Asəf Şirvani, Arif Şirvaninin hərsəsi haqqında bir, Mirzə Hüseyn Salar barədə üç cümlə vardır. Nəsimi və Arif Şirvaninin hər birinin əsərlərindən 5 beyt, Mirzə Hüseyn Saların bir, Arif Şirvaninin iki qəzəli verilmişdir ki, bu faktlar Firidun bəy Köçerlinin Şərq təzkirəçilik ənənələrindən və "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabının təzkirə xususıyyətlərindən hələ tam azad olmadığını göstərir.

Firidun bəy Köçərli 130-a qədər şair və yazıçı haqqında yazmaq (onlardan 111-nin adı oçerkin, yaxud məlumatın sərlövhesinə çıxarılmışdı) Azərbaycan ədəbiyyatının varlığını, onun tarixi qədimliyini və bədii-estetik qüdrətini inkar edənlərə tutarlı cavab verirdi.

Lakin kitabda Azərbaycan ədəbiyyatının islamaqədərki və XIII-XVII əsrlər dövrü tədqiqatdan kənarda qalmışdı. Mənbələrin azlığına görə İ.Həsənoğlu, Q.Burhanəddin, Həqiqi, Xətai və Əmanidən söz açılmırdı.

Firidun bəy Köçəriyə görə "nə qədər bir qövmlə və tayfa elmsiz və mərifətsiz olsa, bir o qədər onun ədəbiyyatı zəif və bimezmun olacaqdır. Hətta çox tayfalar vardır ki... ədəbiyyat nə olduğunu bilməzlər... Bunlar dünya üzündə çox müddət yaşamayıb puç və zay olurlar. Tərəqqi və səadət fikrində olan və əbədi zindəganlıq arzusuna düşən qövmlər və millət gərəkdir ən əvvəl öz ana dilinin vüsət və qüvvət tapmağına səy və himmət göstərsin və ədəbiyyatı-milliyəsini asari-nəfisə və təsnifatı-məmduhə ilə zənginləşdirsin" [8, s. 70-71].

"Qələmi ədəbiyyat isə başqa tərz ilə hüsula gəlir. Bunda hər bir nağıl və hekayənin məxsusi katibi və munşisi və hər bir təsnifi öz müsənnifi və hər bir şeir və qəzəlin müəyyən şairi vardır. Əlbəttə, bu qisim əsərlərdə milliyət nişanəsi və milliyət rəyahəsi cəndan müşahidə olunmaz. Vəli bir müsənnif və şair nə qədər öz millətinə yavuş olsa, onun adət və xasiyyətləri üzrə nəşvu nüma tapsa, milliyət qanı onun damarlarında nə qədər artıq cərəyan etsə, bir o qədər onun əsərlərində dəxi milliyət qoxusu və milliyət nişanəsi artıq görünəcəkdir" [8, s. 77].

"Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabı coğrafi bölgü üzrə yazılmış və şairlər kitabın "Gəncə", "Şirvan və Şamaxı", "Qarabağ – Şuşa şəhəri", "Quba", "İrəvan şairləri", "Dərbənd şairləri" bölmələrində qruplaşdırılmışdır.

Firidun bəy Köçəriyə görə, Azərbaycan türkləri "Zaqafqaziyanın Şərq və Cənubunda sukna edən Şəki, Şirvan, Səlyan, Bakı, Gəncə, Qazax, Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan əhalisindən və İran dövlətinin şimali-şərqində güzəran edən əqvam və təvayifdən ibarətdir" [8, s.84].

Kitab elmi-nəzəri təhlillərlə bərabər bədii nümunələrlə də zəngindir. Onun səhifələrində yer alan şeirlər yüksək sənət örnəkləridir. Bu keyfiyyətinə görə "Azərbaycan ədəbiyyatı" müasir ədəbiyyat-müntəxabat dərslilərini xatırladır; müəllif əvvəlcə şairin tərcümeyi-halından danışır, yaradıcılığının əsas istiqamətlərini aydınlaşdırır, faktlara söykənməklə fikirlərini əsaslandırır, sonra isə, məsələn, "Kəlamı-Qövsü", "Qəzəli-Nicat", "Müəşşəri- Ağaməsih Şirvani", yaxud "Qəzəli-türki", "Əyzən kəlamı-türki", "Əsərlərindən bir neçəsi burada zikr olunur" deyib şeir nümunələri təqdim edir.

Firidun bəy Köçərli yaradıcılığında 1911-ci ildə M.F. Axundovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş "M.F.Axundov həzrətlərinin təvəllüdündən 100 il mürur etmə münasibətilə yazılmış risaleyi-yadigarəndir" 71 səhifəlik kitab mühüm yer tutur. Tiflisdə Kultura nəşriyyatında açap olunan kitabda müəllifin özünün imzası vardır. Kitabın birinci hissəsində yazıçının tərcümeyi-halı barədə verdiyi məlumatları ədəbin oğlu Rəşid bəydən alsa da, yazıçı bununla kifayətlənməmiş, M.F.Axundzadənin tərcümeyi-halını "Kəşkül" qəzetindən götürüb, tərcümə edərək vermişdir. Amma Firidun bəy Köçərli "Kəşkül"ün 43-cü sayını əldə edib bilmədiyindən tərcümeyi-halın başlanğıc hissəsini əsərə daxil etməmiş, qəzetin 44-cü sayında təqdim edilən məlumatlarla davam etmişdir: "Heyfa ki, "Kəşkül"ün 43-cü nömrəsi ki, onda Mirzənin təvəllüdündən 22 sınına çatınca başına gələn qəzavü-qədər yazılıbdır, tapılmadı. 44-cü nömrə Axund Hacı

Ələsgərin qayıtmasından başlanır bu sayaq: "Əlqissə, ikinci atam Axund Hacı Mirzə Ələsgər həcdən müraciət elədi..." [16, s.171].

Firidun bəy Köçərliyə qədər XX əsrdə uşaq ədəbiyyatı haqqında bir sıra elmi-nəzəri fikir və mülahizələr yaransa da, bu sahədə sistemli tədqiqat onun adı ilə bağlıdır. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı XX əsrə qədər müstəqil bir yaradıcılıq sahəsi kimi deyil, əsasən şifahi xalq yaradıcılığı və yazılı ədəbiyyatla əlaqəli şəkildə inkişaf etmişdir [17, s.100].

Şifahi ədəbiyyatı xalqın sərmayəsi adlandıran Firidun bəy Köçərli uşaqlar üçün yazılmış "Balalara hədiyyə" kitabının müqəddiməsində şifahi söz sənəti nümunələrinin toplanması əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: "Keçmişdə şan və şöhrət sahibi olan türk milləti öz məişətinə, ayin və adətinə aid yaratdığı qısım-qısım nağıl və hekayələr, gözəl mənzumə və bayatılar, hikmətamiz məsəllər (atalar sözü), nazik mənalı müəmma və tapmacalar, balalar qəlbi açan düzgülər və yanıltmaclar, heyvanat qismində məxsus "sayacı sözlər" mürur əyyam ilə xatirələrdən çıxıbdır və bu halda unudulmaqdadır" [15, s.1-2].

Firidun bəy Köçərli qeyd edirdi ki, tarixi keçmişini, dilini, vətəninə sevin inkişaf etmiş millətlər öz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini "...kamali-şövq və diqqətlə cəm edib ziqiyət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsini onları öyrətməklə başlayır" [15, s.2].

O, şifahi ədəbiyyatın toplanması istiqamətində qonşuların daha irəli getdiyini göstərir və Azərbaycanda toplama işinin ləng aparılmasının başqa fəsadlarla nəticələndiyini açıb göstərir: "Bu bərədə qonşularımız daha irəli gediblər. Türk millətinin esrlərə yaradıb vücuda gətirdiyi nağıl və hekayələri və xoşlarına gəldiyi məsəlləri özlərinə məxsus edib "erməni nəql və məsəlləri" adı ilə başqalarına elan edirlər. Amma biz onların qədrini bilmirik və itib-batmağına əsla etina etmirik, bu işdə qəflətdə qafil olduğumuz kimi bu məsələlər dəxi böyük səhv və qəflətimiz zahir olur" [15, s.1-2].

1912-ci ildəki ilk nəşrindən yüz ildən artıq bir müddət keçməsinə baxmayaraq, bu gün də aktuallığını qoruyan "Balalara hədiyyə" kitabının tertibi və nəşrinin əsas məqsədlərindən biri şifahi xalq ədəbiyyatı gələcək nəsillərə ötürülməsi idi. Pedaqoq "Balalara hədiyyə" kitabına uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun, mövzu və forma etibarilə sadə, səmimi, tərbiyəvi əhəmiyyəti olan nümunələr daxil etmişdir [4, s.148].

Ədib müqəddimədə həmin kitabın böyükklər üçün də mühüm əhəmiyyət daşıdığını göstərir: "Böyük adamların yürelərinin açılmasına səbəb olacaqdır ki, onlar mütəaliyə əsasında öz uşaqılıq vaxtlarını bilaxtiyar xatirələrinə gətirəcəklər. Bu işə qəlbi şad etmək üzlüyündə xidmətdir" [15, s.1].

Yazıçı "Balalara hədiyyə" kitabını tertib edərəkən mətnlərin məzmunu ilə uşaqların maraq dünyasının bir-birini tamamlamasına xüsusi diqqət yetirmiş və kitaba uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun materiallar seçdiyindən, nümunələrin dilinin sadəliyinə xüsusi fikir vermişdir. Müəllim kimi bədii cəhətdən mükəmməl, dərin məzmunlu, dil-üslub cəhətdən sadə olan əsərlərin

uşaqların təlim-tərbiyəsində oynadığı böyük rolunu 1912-ci ildə toplayıb çap etdirdiyi "Balalara hədiyyə" adlı kitabında nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır. Görkəmli tənqidçi Seyid Hüseyn "İqbal" qəzetinin 1913-cü il 23 may tarixli 366-cı nömrəsində "Balalara hədiyyə, yaxud "Qafqazda birinci kitab" adlı məqaləsində əsəri yüksək qiymətləndirir" [5, s.53].

Bu əsərin nəşrini müsbət hadisə kimi qiymətləndirən S.Hüseyn yazırdı: "Balalara hədiyyə" kitabı cocuqların ruhuna azuqə verdiyi kimi, böyüklərimizin də cocuqluğunu və ondakı yaşayışını xatirinə gətirərək onlarda keçmişinə və millətinə qarşı bir istək və məhəbbət duyğusu ayıldırdı" [6].

1912-ci ilin may ayında İsabəy Aşurbəylinin "Kaspi" mətbəəsində çap olunmuş 102 səhifəlik "Balalara hədiyyə" kitabı iki hissədən ibarət olub, 75 kiçik həcmli didaktiki əsərləri özündə cəmləşdirmişdir. Müəllif yaş səviyyəsinə müvafiq olaraq birinci hissəyə 49, ikinci hissəyə 26 didaktik mənzum parça, nağıl, hekayə, tapmaca, atmaca, sayaçı sözlər və başqa təlim-tərbiyə üçün zəruri olan mətnlər salmışdır. Firidun bəy Köçərlinin ölümündən sonra bu kitab 1967-ci ildə ədəbiyyatşünas Bəkir Nəbiyevin tertibi və redaktorluğu ilə yenidən çap edilmişdir" [1, s.172].

Yazıçını uşaqların gələcəyi düşündürdüyündən A.Şaiqə ünvanladığı məktubda yazırdı: "Xırdaca uşaqlar üçün yazılan nağıl və hekayələr nə qədər asan və sadə olsa, nə qədər açıq dildə yazılsa və uşaqların fəhminə yaxın olsa, bir o qədər mənzurda olan məktəblər artıq dərəcədə hasilə gəlib yaxşı meyvələr gətirər" [22, s.168].

Firidun bəy Köçərli Xəstə Qasımın "Nəsihət" qoşmasını və ya sonrakı nəşrlərdə "Olmaz" adı ilə getmiş ustadnaməsini "Balalara hədiyyə" kitabına salmaqla xalqın müdrik sözlərini, istək və arzularını yeni nəsle çatdırmağı vacib sayır. Görkəmli ədib bu zaman Xəstə Qasımın həyat və cəmiyyət haqqındakı fəlsəfi düşüncələrinin, həmçinin müdrik kəlamlarının uşaqların başa düşəcəyi bir dildə yazıldığını nəzərə alır. Şeirdən görüldüyü kimi, aşiq el arasında mövcud olan "Ağac bəsləgilən, barın yeyəsən", "Namərd yalançıya sirrən söyləmə", "Bivəfa dilbərdən sənə yar olmaz", "İgid odur tənə oxun atmasın, halal mayasına haram qatmasın" və s. bu kimi atalar sözləri və məsələrdən istifadə etmiş, danışiq dili ilə ədəbi dil arasında əlaqə yaratmış, hər bir müdrik sözün mahiyyətini açmağa çalışmışdır" [14, s.78].

Uzun müddət Azərbaycan məktəblərində bir dərslük kimi istifadə edilmiş bu kitablara Firidun bəy Köçərli uşaq qəlbinin incəliklərinə yol tapmış, xalqımızın bu gözəl folklor ornamələri ilə uşaqların dünyagoruşunun formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

1920-ci il aprel çevrilişindən sonra may ayının əvvəllərində Firidun bəy Köçərli Qazax İnkilab Komitəsi tərəfindən həbs edilib Gəncə Fövqəladə Komissiyasının sərəncamına göndərilir. Müsavatçı olduğu üçün ona "əksinqilabçı" və "millətçi" damğası vuraraq günahlandırılır. Guya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Firidun bəy Köçərli ona verilən səlahiyyətlərdən

№ 2 (13)

2021

istifadə edib, xalqı aldatmış, əhalini incitmiş, kommunist partiyasının üzvlərini təqib etmişdir" [19, s.96].

İttihamların hamısını rədd etməsinə baxmayaraq, Gəncə Fovqəladə Komissiyası Firidun bəyi ölüm cəzasına məhkum etmiş və günahsız ədib 1920-ci il iyun ayının 5-də güllələnərək qətlə yetirilmişdir. Bununla da ADR-in təhsil siyasətini həyata keçirmək, xalqı maarifləndirmək uğrunda yorulmaq bilmədən gecə-gündüz çalışan ədib arzularına çatmır. Lakin Azərbaycan ziyalıları Firidun bəy Köçərli yaradıcılığını öyrənir və onun ölümündən 5 il sonra, yəni 1925-ci ildə 2 cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" əsərini ərəb əlifbasında çap etdirirlər. 2 cildlik əsərin növbəti nəşri 1926-cı ildə Azərənşrdə yenidən ərəb əlifbası ilə nəşr edilir" [9, 10, 11, 12].

1963-cü ildə Kamal Talıbzadənin redaktəsi ilə Firidun Bəy Köçərlinin seçilmiş əsərləri Azərbaycan SSR Nəşriyyatında nəşr olunur" [13].

1967-ci ildə Bəkir Nəbiyevin redaktorluğu ilə yazıcının Firidun bəy Köçərlinin "Balalar hədiyyə" kitabı çap edilmişdir. Kitabın növbəti nəşrləri 1972-ci ildə Gənclik Nəşriyyatında, 1985, 1987 və 2013-cü illərdə çapdan çıxmışdır.

1992-ci ildə "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı" çapdan çıxmışdır.

"Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərinin yeni nəşrləri 1978, 1981-ci illərdə və 2005-ci ildə 2 cildde işıq üzü görmüşdür.

Görkəmli maarifçi, ədəbiyyatşünas-tənqidçi Firidun bəy Köçərlinin mədəniyyət tariximizdə unudulmaz xidmətləri yüksək qiymətləndirilərək 155 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsi ilə əlaqədar Prezident İlham Əliyevin Sərəncam imzalaması ömrünü xalqının gələcəyi naminə qurban verən saf əqidəli ziyalının əməllərinin örnek olaraq daim xatırlanacağı deməkdir.

## ƏDƏBİYYAT

1. Bəktəşi İ. *Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu*. Bakı: Yazıçı, 1986. – 184 s.
2. Cəlil M. *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı*. Bakı, 1982/ – 426 s.
3. Çəmənzəminli Y.V. *Qulluq və əsirlik // Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxiv*. – Bakı: Nurlan, 2005. – 280 s.
4. Əfəndiyev P. *Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi*. – Bakı: ADPU, 2006. – 475 s.
5. Əfəndiyev P. *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı*. – Bakı: Elm və təhsil, 2012. – 600 s.
6. Hüseyn S. *Balalara hədiyyə, yaxud Qafqazda birinci kitab // "İqbal" qəzeti*. – Bakı, 1913, № 366.
7. Köçərli, Firidun bəy. *Əsərləri*. – Bakı: Elm və təhsil, 2013. – 496 s.
8. Köçərli, Firidun bəy. *Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildde: C.1.* – Bakı: Elm, 1978. – 599 s.

№ 2 (13)

2021

9. Köçərli, Firidun bəy. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları: C.I. h.I.* – Bakı: Azərənşr, 1925,.- 276 s. Ərəb əlifbasında.

10. Köçərli, Firidun bəy. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları / Firidun bəy Köçərli*. Bakı: Azərənşr, 1925.- C.1., h.II.- 345 s. Ərəb əlifbasında.

11. Köçərli, Firidun bəy. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları*. – Bakı: Azərənşr, 1926, C.II. h.I.-278 s. Ərəb əlifbasında

12. Köçərli, Firidun bəy. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları*. – Bakı: Azərənşr, 1926, C.2., h.II. 283 s. Ərəb əlifbasında

13. Köçərli, Firidun bəy. *Seçilmiş əsərləri*. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1963. – 341 s.

14. Köçərli, Firidun bəy. *Balalara hədiyyə / Tərtib edən və redaktoru B.Nəbiyev*. – Bakı: Gənclik, 1967. – 88 s.

15. Köçərli, Firidun bəy. *Balalara hədiyyə (Milli nağıl, məsəl, tapmaca, bilməcə və növbə-növ mənzumələr məcmüəsi)*. – Bakı: Kaspi mətbəəsi, 1912. – 101 s.

16. Köçərli, Firidun bəy. *Mirzə Fətəli Axundov həzrətlərinin təvəllüdündən yüz il mürur etmək münasibəti ilə yazılmış risalei-yadigarədir*. Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxiv. – Bakı: Nurlan, 2005. – 280 s.

17. Məmmədov M. *Firidun bəy Köçərlinin "Balalara hədiyyə" kitabı uşaq folklorunun mükəmməl nümunəsi kimi // Folklorşünaslıq məsələləri*, 2005. – S.100-108.

18. Nəbiyev B. *Firidun bəy Köçərli*. – Bakı, 1963. – 164 s.

19. Qasimov C. *Firidun bəy Köçərlinin müəmmalı ölümü // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar Elmlər Seriyası. Xüsusi buraxılış*. – 2013, №1, s.90-99.

20. Talıbzadə K. *XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi*. – Bakı: Elm, 1966. – 451 s.

21. Talıbzadə K. *Firidun bəy Köçərlinin A.Şaiqə məktubları // "Azərbaycan" jurnalı*. – 1967, №6. – S.167-174.